

Оглядове досьє
щодо регулювання порядку надання позик під відсотки
в законодавстві держав-членів ЄС*

Анотація. Чинним законодавством України врегульовано надання прямих позик під відсотки. Неоднозначне тлумачення його окремих положень державними установами та практика їх правозастосування доводить необхідність удосконалення законодавства з даного предмету регулювання. Оглядове досьє підготовлено з метою дослідження зарубіжного досвіду щодо нормативно-правового регулювання порядку надання позик під відсотки у державах-членах ЄС та можливого застосування кращого досвіду в Україні.

Вступ

Правове регулювання питань укладення, виконання та припинення договорів позики під відсотки в законодавстві європейських держав здійснюється в межах цивільного права. Певний інтерес становить досвід правозастосування в них норм відповідного законодавства щодо надання позик під відсотки, контролю за законністю їх надання, а також щодо перешкоджання можливим проявам лихварства чи вчинення інших порушень порядку надання позик під відсотки. Нижче наведено досвід Німеччини, Франції, Польщі та Австрії з метою його можливого застосування при удосконаленні законодавства України.

Основна частина

Право Європейського Союзу

Директива Європейського парламенту і Ради Європейського Союзу 2011/7/EU «Про протидію затримкам платежів у комерційних угодах» встановлює процентну ставку за прострочені комерційні борги на рівні ставки Європейського центрального банку (п. 7 ст. 2). Із початку 2000-х років встановлено процентну ставку за прострочені комерційні борги на рівні ставки рефінансування Європейського центрального банку, збільшеної як мінімум на сім пунктів, а з 2011 року – на вісім пунктів (п. 6 Директиви). Аналогічний підхід (базова ставка підвищується на 7 процентних пунктів) закріплено й у Модельних правилах європейського приватного права¹.

Перелік несправедливих умов договору, вміщений у ст. 18 Закону України «Про захист прав споживачів», здебільшого узгоджується з положеннями Директиви Ради Європейського Союзу 93/13/ЄЕС² від 05.04.1993 року. Зокрема, стаття 3 цієї Директиви встановлює, що умова договору визнається несправедливою, якщо всупереч вимогам доброї совісті вона призводить до значного дисбалансу прав та обов'язків, що впливають із договору, завдаючи шкоди споживачу. Такий підхід також знайшов відображення в законодавстві

¹ Principles, definitions and model rules of European private law. URL: https://www.ccbe.eu/fileadmin/speciality_distribution/public/documents/EUROPEAN_PRIVATE_LAW/EN_EPL_20100107_Principles_definitions_and_model_rules_of_European_private_law_-_Draft_Common_Frame_of_Reference_DCFR_.pdf

² Про несправедливі умови споживчих договорів: Директива Ради Європейського Союзу 93/13/ЄЕС. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987_001-93#Text

держав-членів ЄС. У додатку до цієї Директиви перераховано приклади таких несправедливих умов, із якими співпадає перелік ст. 18 Закону України «Про захист прав споживачів».

З метою захисту клієнтів як слабких сторін у спорах між сторонами договору кредиту або позики у країнах Європи розмір процентів у разі несвоєчасного повернення боргу або встановлюється законом як стала величина, або є змінною величиною, яка прирівнюється до облікової ставки центрального банку держави.

З метою дотримання балансу інтересів позичальників та кредиторів як слабких сторін, приведення процентних ставок до розумного, економічно обґрунтованого рівня (пропорційного наданій послугі) у багатьох державах світу встановлюються законодавчі обмеження процентних ставок. Такі обмеження діють, зокрема, у Німеччині й Польщі. І це не вважається порушенням принципу свободи договору – у такий спосіб держави запобігають випадкам зловживання свободою договору на шкоду позичальнику, насамперед фізичним особам.

З метою боротьби з такими явищами багато країн Європи (Данія, Італія, Латвія, Німеччина, Польща, Португалія, Швейцарія, Швеція) передбачили кримінальну відповідальність за лихварство шляхом прийняття окремого закону або внесення змін до чинних кримінального, цивільного чи податкового кодексів. Наприклад, у Франції вважається злочином кредитна операція, процентна ставка за якою більш ніж на третину перевищує встановлену в державі максимальну ставку. У Німеччині за регулярне лихварство, а також у разі, якщо умови кредитного договору ставлять боржника у важке матеріальне становище, передбачено позбавлення волі на строк до десяти років³.

Досвід держав-членів Європейського Союзу

Порядок надання прямих позик, зокрема з оплатою процентів за користування ними визначено Цивільним кодексом **Німеччини** (German Civil Code BGB in the version promulgated on 2 January 2002⁴) (далі – BGB). BGB не передбачає обмежень чи вимог до суб'єктів, які мають право надавати позики під відсотки. Статтею 488 BGB встановлено такі типові договірні обов'язки сторін у договорі позики:

- зобов'язання позикодавця й позичальника в договорі позики;
- сплата заборгованості та відсотків в установлений термін.

При цьому визначено термін «до кінця року» для погашення відсотків, навіть якщо позика погашається раніше. Якщо термін погашення позики не визначено, його настання залежить від повідомлення позикодавця або позичальника. Строк попередження становить три місяці. Якщо відсотки не виплачуються, позичальник також має право на погашення без повідомлення про розірвання договору позики. Стаття 489 BGB встановлює право позичальника повідомити про розірвання договору у строк до 1 місяця. Позичальник може

³ Романюк Я., суддя Верховного Суду України у відставці, голова Верховного Суду України в 2013–2017 роках, д.ю.н. За якою ставкою кредитор має нараховувати боржнику відсотки після спливу строку позики / Finbalance. URL: <https://finbalance.com.ua/news/za-yakoyu-stavkoyu-kreditor-ma-narakhovuvati-borzhniku-vidsotki-pislya-splivu-stroku-poziki>

⁴ German Civil Code BGB in the version promulgated on 2 January 2002 / Federal Office of Justice. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_bgb/englisch_bgb.html#p0961

розірвати договір позики зі змінною процентною ставкою в будь-який час, попередивши кредитора про розірвання за три місяці. Розірвання позичальником вважається недійсним, якщо позичальник не погасить заборгованість протягом двох тижнів після набуття чинності повідомлення про розірвання. Заборонено виключення із умов договору права позичальника щодо розірвання договору, крім позик, що надаються Федеральному уряду, спеціальному фонду Федерального уряду, землі, муніципалітету, асоціації муніципалітетів, Європейським Співтовариствам або іноземним регіональним чи місцевим органам влади. Частиною 5 цієї статті визначається юридичний зміст і порядок погодження кредитної ставки в договорі позики та поняття «прив'язаної» кредитної ставки (у фіксованому відсотковому співвідношенні). Розмір ставки не обмежується. Статтею 490 встановлено причини розірвання договору позики.

Водночас у Німеччині існує практика застосування підвищеного розміру процентів лише на строк кредитування. З метою захисту клієнтів умови договорів, якими встановлюється підвищений розмір процентів у разі прострочення повернення кредиту (позики), німецькими судами визнаються недійсними. Правовою підставою для цього є параграфи 307–309 BGB, згідно з якими положення загальних умов договорів є недійсними, якщо всупереч вимогам доброї совісті вони ставлять контрагента сторони у вкрай не вигідне становище. Тому на практиці визначення такого становища є прерогативою судів. Разом із тим, сама необхідність плати за позадоговірне, неправомірне користування чужими грошовими коштами в Німеччині не заперечується. Зокрема, стаття 288 BGB прямо встановлює, що за час прострочення грошового зобов'язання нараховуються проценти. Норми щодо плати за неправомірне користування чужими грошима містяться й у статтях 256, 291, 668, 698, 849 BGB.

Німецьке законодавство, зокрема вищезгадана стаття 288 BGB встановлює обмеження щодо процентної ставки позики. На час прострочення грошового зобов'язання річна процентна ставка може перевищувати базову процентну ставку на п'ять пунктів, а по договорах приєднання – на вісім пунктів.

У разі прострочення заборгованості статтею 246 BGB встановлено, що граничний розмір законної процентної ставки дорівнює 4 % на рік, якщо договором не передбачено інше.

Оподаткування доходів від надання позик під проценти передбачено Законом про податок на прибуток (Einkommensteuergesetz⁵, EStG), згідно з яким позичальник, що отримав дохід від відсотків за надання позики самостійно звітує про такий дохід. Прибутки від приватної позики, як і від інших фінансових інвестицій, підлягають оподаткуванню в розмірі 25 відсотків плюс солідарний збір. На відміну від інвестицій через звичайний банк, кредитор повинен сам подбати про оподаткування свого доходу. Він робить це у своїй декларації про доходи згідно з Фінансовим тестом спецподатку 2020 (Finanztest Spezial Steuer 2020⁶). Для цього заповнюється додаток KAP. Згодом податкова служба

⁵ Einkommensteuergesetz (EStG): Bundesgesetz über die Einkommensteuer. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/estg/BJNR010050934.html>

⁶ 26 Ergebnisse für Ihre Suche nach "Finanztest Spezial Steuer 2020" / Stiftung Warentest. URL: <https://www.test.de/suche/?q=Finanztest+Spezial+Steuer+2020>

використовує оцінку податку для розрахунку суми податків. Уповноважені органи автоматично враховують надбавку до заощаджень у розмірі 801 євро (1602 євро для подружніх пар). Лише після цього податок підлягає сплаті.

Те саме стосується й позик на інтернет-майданчиках. Податки на дохід від позик за кордон також підлягають сплаті, причому вони різняться залежно від країни. Наприклад, для позики від фізичної особи із Чехії до фізичної особи з Литви податок становить 15 відсотків, а з Латвії до Польщі – 20. Якщо кредити надаються в різних країнах, для кожної окремої країни потрібна окрема довідка.

Позичальники вносять утриманий іноземний податок у свою річну звітність до податкової служби Німеччини в Додатку КАР (стор. 2 / рядок 52). Потім податкова служба зараховує ці суми як початковий внесок від остаточного податку, що утримується в Німеччині. Інвестори повинні надати довідку з порталу або банківські виписки як доказ утриманих податків. Якщо податкові органи виявлять несплату податків, то за ухилення від сплати податків нараховуватиметься штраф, а податки доведеться сплатити навіть заднім числом, аж до 10 років назад, якщо протягом цього періоду вони не сплачені, плюс 6 % від несплаченої суми, не враховуючи сум штрафу. Податкові слідчі регулярно звертають увагу на німецькі онлайн-біржі кредитів. На запит слідства портали зобов'язані розкривати осіб, суми інвестицій і процентні доходи окремих вкладників. З вересня 2017 року іноземні банки-партнери кредитних порталів також зобов'язані звітувати про процентні доходи від німецьких інвесторів в електронному вигляді (Рішення Федерального фіскального суду (Az. VIII R 9, 44 і 35 /13⁷ 2014р.).

Позику між друзями або членами сім'ї слід зафіксувати письмово, хоча це законодавством і не передбачено. Звичайними вважаються ставки близько 5 %. Значно більші або менші будуть сприйматися податківцями як підозрілі, і вони можуть вважатися прихованим доходом, що підлягає оподаткуванню. Якщо позичальник не може повернути кошти, за рішенням суду на цю суму збільшать доходи та оподаткують, прирівнявши до доходів від відсотків, дивідендів і реалізованого приросту ціни від продажу акцій чи паїв. Якщо отриманий дохід від капіталу недостатній для повного погашення непогашеної суми позики, податкова служба переносить суму надлишкового збитку на наступні кілька років⁸.

Для захисту позичальників у державі введено Спеціальну частину Кримінального кодексу (Strafgesetzbuch Besonderer Teil ⁹(§§ 80–358) 25. Abschnitt – Strafbarer Eigennutz (§§ 284–297)). Стаття 298 «Лихварство»: (1) визначає, що «будь-яка особа, яка використовує скрутне становище, недосвідченість, відсутність розсудливості чи значну слабкість волі іншої особи, ... карається позбавленням волі на строк до трьох років або штрафом; (2) в особливо тяжких випадках покаранням є позбавлення волі на строк від шести

⁷ Urteil vom 01. Juli 2021, VIII R 9/19 / BFH Bundesfinanzhof. URL: <https://www.bundesfinanzhof.de/de/entscheidung/entscheidungen-online/detail/STRE202110193/>

⁸ Privates Darlehen – das sind die steuerlichen Regeln. URL <https://www.test.de/Privatkredite-Privates-Darlehen-das-sind-die-steuerlichen-Regeln-5399201-0/>

⁹ Strafgesetzbuch Besonderer Teil (§§ 80–358) 25. Abschnitt – Strafbarer Eigennutz (§§ 284–297). URL: <https://dejure.org/gesetze/StGB/291.html>

місяців до десяти років. Особливо тяжкий випадок зазвичай має місце, коли злочинець поставив іншу особу у скрутне становище». Німецькі суди зазвичай кваліфікують «скрутним становищем», у тому числі, невинувато високі / значно занижені, наприклад, для родичів / знайомих, процентні ставки за позиками.

Цивільний кодекс **Франції** (Code civil)¹⁰ (далі – СС) містив главу III титулу X «Про процентну позичку». Стаття 1905 СС передбачила за договором позички можливість сплати процентів у грошовій формі. Так, «дозволяється встановлювати проценти за просту позичку як грошей, так і продовольства або інших рухомих речей». Статтями 1906–1913 СС визначаються порядок сплати процентів позичальником, право встановлювати проценти в договорі позички й закріплюється поняття «законний інтерес» (йдеться про реалістичну процентну ставку за позичкою). Контрактний інтерес може перевищувати законний, якщо це не заборонено законом. Процентна ставка має бути зафіксована в письмовій формі. Отримання капіталу, наданого без резервування відсотків, робить його передбачуваним платежем і забезпечує звільнення від сплати відсотків.

Положення, вміщені у цих статтях СС, допускають згоду позичальника утриматися від повернення позички. У такому разі позичка має назву «капітал ануїтету», який може стати безстроковим або довічним. Безстроковий ануїтет може бути викуплений позичальником. Сторони можуть лише погодитися, що погашення не буде здійснено раніше періоду, який не може перевищувати десяти років, або без повідомлення кредитора в термін, який вони визначають заздалегідь.

Боржник безстрокової ренти може бути змушений викупити позичку:

1. Якщо він припиняє виконувати свої зобов'язання протягом двох років;
2. Якщо він не надає позичодавцеві цінні папери, обіцяні договором.

Капітал ануїтету, створений безстроково, підлягає сплаті у разі банкрутства або неплатоспроможності боржника.

Порядок оподаткування доходів, отриманих від надання позик під проценти, регламентується Податковим кодексом Франції (Code général des impôts¹¹).

Французьке законодавство, що стосується порогів лихварства, базується на статтях L. 314-6 – L. 314-9 Споживчого кодексу і статті L. 313-5-1 Валютно-фінансового кодексу. На сьогодні діє тільки цивільне покарання за надані овердрафти по рахунку (за надмірні збори / відсотки стягуються штрафи)¹².

Обов'язок виплати процентів передбачається статтею 988 Загального цивільного кодексу **Австрії** (Langtitel Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch für die gesammten deutschen Erbländer der Oesterreichischen Monarchie StF: JGS Nr. 946/1811)¹³ (далі – ABGB). Договір позички грошей називається кредитним

¹⁰ Code civil. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/article_lc/LEGIARTI000006445058/2023-04-12/

¹¹ Code général des impôts Version en vigueur au 19 avril 2023 / Legifrance. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/tex_2023te_lc/LEGITEXT000006069577/

¹² La législation française relative au seuil de l'usure. URL: https://www.banque-france.fr/sites/default/files/media/2016/10/11/legislation_usure_28_06_16_0.pdf

¹³ Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch für die gesammten deutschen Erbländer der Oesterreichischen Monarchie StF: JGS Nr. 946/1811 ABGB / RIS. URL: <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10001622>

договором, за яким певна сума грошей (позика) надається для повернення. Комісія зазвичай складається з відсотків, які має сплатити позичальник. Розмір відсотків у ABGB не обмежується, а особливих вимог до позичальника не висунуто. Статтею 1000 ABGB передбачено розмір відсотків, що мають сплачуватися позичальником, якщо інше не визначено договором позики, у розмірі чотирьох відсотків на рік. Позичальник може вимагати проценти на проценти, якщо сторони прямо про це домовилися. Якщо сторони не досягли згоди щодо розміру складних відсотків (відсотків на відсотки), чотири відсотки сплачуються протягом року. Якщо сторони не домовилися про період сплати відсотків, то вони повинні сплачувати їх щорічно.

У **Польщі** практично всі юридичні аспекти щодо надання позик регулюються положеннями Цивільного кодексу Польщі (Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. Kodeks cywilny¹⁴) (далі – ЦКП). Статтею 720 Розділу XIX «Позика» (Pożyczka) встановлено, що «договір позики, вартість якої перевищує тисячу злотих, вимагає ведення форми документа» (укладення письмового договору). Статтею 720² також встановлено обмеження щодо процентних ставок. Статтею 359 врегульовано розмір максимального відсотка, який складає до 20 % плюс можливі непозикові витрати (перелік яких чітко прописано у ЦКП) не більше від 25 % загальної вартості позики. Зокрема, статтею 359 ЦКП передбачено: якщо розмір процентів не визначено інакше, то законні проценти сплачуються в сумі, що дорівнює сумі базової ставки, визначеної Національним банком Польщі, та додатково 3,5 відсоткових пунктів, а максимальний розмір процентів, що впливає від наданої позики, не може перевищувати подвійного розміру встановлених законом відсотків на рік. Предметом договору позики можуть бути також речі певного виду. Відповідно до статті 358 ЦКП допускається, що в разі істотної зміни купівельної спроможності після виникнення зобов'язань зі сплати відсотків, суд може, врахувавши інтереси сторін, відповідно до норм соціального співіснування та зміни розміру або способу надання допомоги (безповоротної позики) змінити суми зобов'язань, навіть якщо вони були погоджені сторонами в договорі.

Оподаткування доходів, отриманих від надання позик у Польщі, унормовано Законом про ПДФО (Ustawy o podatku dochodowym od osób fizycznych¹⁵) (далі – РІТ). У випадку ведення платниками податку підприємницької діяльності, отримані відсотки є доходом від цієї діяльності. Відповідно до ст. 14 сек. 3 п. 2 РІТ до доходу від господарської діяльності не включаються суми нарахованих, але не отриманих процентів за дебіторською заборгованістю, зокрема за наданими позиками. Відсотки підприємець вважає своїм доходом і відображає їх у щомісячних деклараціях і річній податковій декларації як дохід від підприємницької діяльності. Для особи, що не є підприємцем, відсотки за позиками становлять дохід від готівкового капіталу (стаття 17(1)(1) РІТ). З отриманого доходу стягується єдиний прибутковий

¹⁴ Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. Kodeks cywilny: Kancelaria Sejmu. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19640160093/U/D19640093Lj.pdf>

¹⁵ USTAWA z dnia 26 lipca 1991 r. o podatku dochodowym od osób fizycznych. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19910800350/U/D19910350Lj.pdf>

податок у розмірі 19 %, що є сумою отриманих відсотків. Цей податок стягується без зменшення доходу на оподатковувані витрати. Цей дохід не об'єднується з іншим доходом, який оподатковується згідно зі шкалою (стаття 30a(1)(1)(6-7) PIT). Платником у цьому випадку виступає також юридична особа, яка виплачує проценти.

З метою посилення протидії лихварству в Польщі прийнято Закон від 6 жовтня 2022 року про внесення змін до законів щодо протидії лихварству (Ustawa z dnia 6 października 2022 r. o zmianie ustaw w celu przeciwdziałania lichwie¹⁶), спрямований на посилення захисту фізичних осіб, які укладають договори позики готівки, що безпосередньо не пов'язані з їхньою господарською чи професійною діяльністю. Прийнятий Закон вносить зміни до ЦКП щодо:

– визначення непроцентних витрат, пов'язаних із укладенням кредитного договору;

– формули, що дозволяє визначити максимальний розмір непроцентних витрат, понесених позичальником;

– верхньої межі непроцентних витрат протягом усього періоду погашення кредиту до 25 % від загальної суми кредиту.

Відповідно до запроваджених норм під непроцентними витратами, пов'язаними з укладенням договору позики грошових коштів, слід розуміти:

1) націнки, комісії чи збори, пов'язані з наданням позики чи її обслуговуванням, або витрати подібного характеру;

2) комісії, пов'язані з перенесенням строку погашення кредиту, його несвоєчасним погашенням або витратами подібного характеру;

3) витрати на додаткові послуги (страхування, встановлення застави кредиту, отримання інформації про позичальника).

Якщо інше не передбачено спеціальними положеннями, загальна сума непроцентних витрат у договорі грошової позики, укладеному з фізичною особою, яка не пов'язана безпосередньо з підприємницькою або професійною діяльністю цієї особи, не може перевищувати встановленого граничного розміру.

Сума забезпечення вимог за договором не може бути більшою за суму позики.

Перед укладенням договору кредитодавець зобов'язаний повідомити в недвозначній та зрозумілій формі позичальнику про загальну суму непроцентних витрат, розмір відсотків і суму відсотків, які він зобов'язаний сплатити у зв'язку з укладенням договору. Якщо позику погашено до закінчення терміну, зазначеного в договорі, не можуть бути витребувані відсотки за період, що залишився.

Висновки

Регулювання надання позик під відсотки юридичними та фізичними особами третім особам у законодавстві держав-членів ЄС здійснюється в межах норм цивільного законодавства. Причому ці норми вже давно стали частиною їх законодавства. Наприклад, у Франції вони діють із 1804 року. Аналіз

¹⁶ Ustawa z dnia 6 października 2022 r. o zmianie ustaw w celu przeciwdziałania lichwie / ISAP – Internetowy System Aktów Prawnych. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20220002339>

внутрішнього законодавства окремих країн не виявив особливих вимог до суб'єктів, які мають право надавати позики під відсотки. Для усіх учасників ринку фінансових послуг в європейських країнах встановлено єдині правила щодо договорів позики та кредиту. Операції з надання позик під проценти контролюються уповноваженими державними органами, які при цьому захищають інтереси та права учасників і споживачів такого виду фінансових послуг. Право встановлення правомірності надання позик, а також визнання прострочення їх повернення й законного розміру відсотків за ними надано виключно судам (Німеччина, Польща). Дохід від надання позик під проценти в усіх досліджених країнах контролюється та оподатковується, зокрема й під час надання позик на електронних (цифрових) майданчиках з метою запобігання ухиленню від сплати податків.

Окремі положення законодавства розглянутих держав задля захисту прав учасників ринку фінансових послуг, до яких віднесено й надання позик під відсотки, містять певні запобіжники проти лихварства, які полягають у встановленні граничних рівнів процентів у договорах позики (Польща) чи у певних положеннях цивільного законодавства, згідно з якими суди мають право приймати рішення в інтересах потерпілих від необґрунтовано завищених процентів позичальників як по договорах позики, так і в разі її прострочення. Причому, наприклад, у ЦКП передбачено, що в разі істотної зміни купівельної спроможності позичальника та згідно з нормами соціального співіснування суд може змінити розмір або спосіб надання позики або суми зобов'язань. У Німеччині особа, яка використовує скрутне становище, недосвідченість, відсутність розсудливості чи значну слабкість волі іншої особи для надання кредиту, може бути покарана шляхом позбавлення волі строком до 10 років.

*Дослідницька служба
Верховної Ради України*

**Цей документ підготовлений Дослідницькою службою Верховної Ради України як довідковий інформаційно-аналітичний матеріал. Інформація та позиції, викладені в документі, не є офіційною позицією Верховної Ради України, її органів або посадових осіб. Цей документ може бути цитований, відтворений та перекладений для некомерційних цілей за умови відповідного посилання на джерело.*